

СЛОВОТВІРНІ ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ «БОГ» (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ Т. ШЕВЧЕНКА)

Стаття присвячена аналізу концепту «Бог», зокрема характеристиці похідних, в яких реалізується словотвірний потенціал основних номенів концепту «Бог», що розширює його інтерпретаційний діапазон. Робота виконана на матеріалі поетичних текстів Т. Шевченка. Встановлено найпродуктивніші утворення від лексеми-вербалізатора Бог у поезиці Великого Кобзаря, що дало змогу розгорнути уявлення про семантико-когнітивну природу дослідженого концепту.

Ключові слова: концепт «Бог», вербалізація, номінативне поле, словотвірні засоби, деривати.

Татьяна Вильчинская. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ВЕРБАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «БОГ» (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ Т. ШЕВЧЕНКО)

Статья посвящена анализу концепта «Бог», в частности характеристике производных, в которых реализуется словообразовательный потенциал основных номенов концепта «Бог», что расширяет его интерпретационный диапазон. Работа выполнена на материале поэтических текстов Т. Шевченко. Установлены продуктивные образования от лексемы-вербализатора Бог в поэтике Великого Кобзаря, что позволило расширить представления о семантико-когнитивной природе исследованного концепта.

Ключевые слова: концепт «Бог», вербализация, номинативное поле, словообразовательные средства, дериваты.

Tetyana Vilchynska. DERIVATIVE MEANS OF VERBALIZATION OF THE CONCEPT «GOD» (BASED ON T. SHEVCHENKO'S POETIC TEXTS)

This article analyzes the concept «God», in particular it characterizes the derivatives, which implement derivational potential of the main nominae of the concept «God» that expands its interpretative range. The study was made on the material of T. Shevchenko's poetic texts. The most productive formations from lexeme God in Great Poet's poetics have been found out. It's helped to expand the idea of semantic-cognitive nature of researched concept.

Keywords: concept «God», verbalization, nominative field, derivative means, derivatives.

Потреба глибинного проникнення в ментальність і культуру народу стала передумовою формування когнітивної лінгвістики, одним із завдань якої є дослідження особливостей вербалізації концептів.

У лінгвокогнітології побутує багато дефініцій терміна «концепт», в яких здебільшого акцентується на тому, що це одиниця смислу, яка у вербальній або невербальній формі передає уявлення про певний фрагмент дійсності. Зокрема, О. Задорожна концепт уважає блоком інформації, закодованою у свідомості людини і вираженою мовними засобами [5, с. 6].

Питання про співвідношення концепту й одиниць мови залишається одним із дискусійних у лінгвокогнітивній науковій парадигмі. Так, дослідники по-різному називають процес лінгвалізації концепту (концепти вербалізуються, опредмечуються, об'єктивуються і под.), неоднаково кваліфікують сукупність мовних засобів його презентації (семантичний простір, лексико-семантичне або лексико-фразеологічне поле, номінативне поле концепту та ін.) На думку М. Піменової, концепт – це утворення, «розпорошене в мовних знаках, які його об'єктивують». Тому для встановлення специфіки концепту необхідно дослідити весь мовний корпус, за допомогою якого виражається конкретна концептуальна одиниця [9, с. 9].

Найбільш адекватною на позначення лінгвістичних засобів вираження концепту вважаємо терміносполуку «номінативне поле», запропоновану З. Поповою і Й. Стерніним. Номінативне

поле вони вважають синтетичною єдністю – «виявленою і впорядкованою сукупністю номінативних одиниць» [10, с. 27].

Науковці узагальнюють мовні засоби, що можуть бути складовими номінативного поля, конкретного концепту, і виділяють з-поміж них такі: 1) прямі номінації концепту (його ім'я та системні синоніми); 2) похідні номінації концепту; 3) словотвірні деривати, пов'язані з основними вербалізаторами концепту; 4) симіляри; 5) контекстуальні синоніми, okazіональні індивідуально-авторські номінації; 6) усталені словосполучення, синонімічні до ключового слова; 7) фразеословосполучення, що містять ім'я концепту; 8) паремії; 9) метафоричні номінації; 10) стійкі порівняння з ключовим словом; 11) вільні словосполучення, що номінують певні ознаки концепту; 12) асоціативне поле, отримане внаслідок експерименту зі словом-стимулом, що іменує концепт; 13) суб'єктивні словесні дефініції; 14) словникові тлумачення вербалізаторів концепту; 15) словникові статті в енциклопедіях і довідниках; 16) тематичні наукові чи науково-популярні тексти, що розкривають зміст концепту; 17) публіцистичні або художні тексти; 18) сукупність текстів (якщо потрібно описати складний абстрактний або індивідуально-авторський концепт) [10, с. 62].

Частину із цих засобів можна охарактеризувати як основні, що визнаються більшістю вчених, як-от слово чи словосполучення (Н. Арутюнова, А. Вежицька, С. Воркачов, В. Жайворонок, Л. Синельникова, Ю. Степанов) або паремії чи фразеословосполучення (М. Жуйкова, В. Телія, Л. Компанцева, Н. Панченко). Тоді як інші, хоч і перебувають у номінативному полі концепту та забезпечують його мовну об'єктивацію, розглядаються значно рідше. До таких, зокрема, належать словотвірні засоби. Мета запропонованого повідомлення – простежити, як реалізується словотвірний потенціал імені концепту «Бог» у поезії Т. Шевченка.

З одного боку, актуальність цього дослідження зумовлена науковим інтересом до словотвірних засобів вербалізації концепту, з іншого – вагомістю матеріалу, яким послужила поетична творчість Т. Шевченка, генія українського народу, автора неперевершених сакральних текстів, основоположника нової української літературної мови.

Дослідницькі зацікавлення словотвірними дериватами, морфемами, що маніфестують концепти, демонструють праці З. Попової, Й. Стерніна, С. Воркачова, О. Кубрякової, В. Карасика та ін. Так, С. Воркачов серед найбільш важливих характеристик концепту називає співвідношення частиномовних реалізацій його імені та словотвірну продуктивність [1, с. 265]. На думку Н. Кубрякової, важливість експлікації концептуальних структур зумовлена суто когнітивною роллю деривації, яка «пов'язана з виділенням і фіксацією засобами словотворення нових структур знання, закріпленням і об'єктивацією певних концептуальних об'єднань, що породжуються в актах усвідомлення й оцінювання світу» [8, с. 117]. На те, що концепт у мові вербалізується за допомогою різних морфем, звертають увагу В. Карасик, Г. Слишкін, М. Красавський та ін. Усе це засвідчує мовна об'єктивація концепту «Бог» у поетичному тезаурусі Т. Шевченка.

Зазначимо, що всебічне мовознавче вивчення Шевченкової поетичної спадщини передбачає дослідження лінгвальних особливостей його творів у єдності їх змісту і форми. Когнітивна лінгвістика спрямовує аналіз на виявлення специфіки концептуалізації дійсності, в тому числі такого її сегмента, як сакральне, презентованого численними концептами.

Важливе місце у сфері сакрального займає концепт «Бог». На непрості стосунки письменника з Богом указує Г. Грабович: «З одного боку, Шевченко має ознаки пророка, який часто говорить до свого народу від імені і голосом Бога. З другого боку, він, очевидно, зливається з Христом, архетипом Спасителя, Божим агнцем, який спокутує всі гріхи людства» [2, с. 182]. На те, що Бог постійно в душі і серці Т. Шевченка, звертають увагу В. Шевчук, О. Забужко, І. Бетко, Ю. Шевельов та ін. Неоднозначне ставлення до Бога якраз і демонструє лінгвалізація його образу в поетичній спадщині митця.

Про ядерний характер вказаного концепту можна говорити, зважаючи на пріоритетність образу Бога в міфопоетичній картині світу письменника, семантико-когнітивну багатогранність

відповідної концептуальної одиниці, її презентованість у досліджуваних текстах, яскраву аксіологічну забарвленість тощо.

У поезії Т. Шевченка концепт «Бог» характеризує широке номінативне поле, засвідчене розгалуженою системою номінацій. Домінують у ньому такі назви, як *Бог, Господь, Христос*. Саме вони служать твірними основами для словотвірних дериватів.

Іменник *Бог* є одним із компонентів словотвірного гнізда, на вершині якого перебуває. Лексичне гніздо навколо цього теоніма формують назви *Господь, Всевишній, Творець, Спаситель, Вседержитель* та інші. Точних та достовірних даних щодо того, коли слово *Бог* увійшло в нашу мову немає. В етимологічному словнику української мови його значення тлумачать як «господь», указуючи на спорідненість псл. *водъ* з дінд. *bhagah* «наділяючий, податель, пан, владика» [3, с. 219].

На думку В. Жайворонка, лексема *Бог* перського походження і означає «багатство», «добро», пізніше «податель добра». На давність походження номена *Бог* указують, за словами вченого, наявність у мові розгалуженого словотвірного гнізда із цим коренем, а також наявність такого його варіанта, як *Біг* [4, с. 43].

Цікаві зауваги щодо еволюції теоніма *Бог* зробив Ю. Карпенко, зазначивши, що «слово *бог*, центральне і для слов'янського язичництва на всіх етапах його розвитку, і для слов'янського християнства, стало центральним і для української ментальності» [6, с. 170]. Успадковане від індоєвропейської прамови, воно жило у слов'ян на всіх етапах язичництва, пройшло і засвідчило своїми похідними всі ці етапи, щоб потім урочисто увійти уже в православну релігію, де з *бога* стало *Богом*, перетворившись із загальної назви у власну [6, с. 163].

У статті акцентуємо увагу на тому, що ядерний характер концепту «Бог» в українській лінгвоетнокультурі значною мірою визначає наявність у мові похідних слів, мотивованих відповідною лексемою. До таких дериватів належать *Боженко, Божечко, Богонько, божество, богиня, божка, божниця, Божеський, Божий, божитися, набожний, безбожник* та ін. [7, с. 73]. Крім того, в сучасній українській мові функціонують утворення етимологічно пов'язані зі словом *Бог*: *багач, багатий, збіжжя, небога, зубожіти, бозна, помагайбі, спасибі*. Наведені лексеми вже втратили чи помітно видозмінили своє первісне значення. Пор.: у язичницькому світогляді: *збіжжя* – те, що дають боги, *зубожіти* – позбутися заступництва богів або в християнському: *помагайбі* – помагай Боже, *спасибі* – спаси Боже тощо [4, с. 43].

Зауважимо, що всі ці лексеми представлені в поетичному тезаурусі Т. Шевченка і формують номінативне поле концепту «Бог». Проте в запропонованому дослідженні предметом аналізу стали передусім назви, що не втратили зв'язку з твірним словом і мотивуються ним, на зразок *Боженко, Богонько, Божий, Божеський* та под.

Виражені різними частинами мови: іменниками (*божество, Боженко*), прикметниками (*Божий, Божеський*), дієсловами (*божитися*), прислівниками (*побожно*), вони, проте, належать до однієї лексико-семантичної групи сакральних назв, широко представлених у релігійному і художньому дискурсах, а відтак, відомих пересічним носіям мови.

У статті не ставимо за мету з'ясувати ступені похідності дериватів від слова *Бог*, словотвірні ланцюжки та способи словотворення, а намагаємося простежити, які з дериватів реалізуються в поезії Т. Шевченка, конотуючи ті чи інші концептуальні ознаки.

У ході аналізу було встановлено, що до найпродуктивніших утворень належить прикметник *Божий*. Саме з ним будуються численні атрибутивні синтагми, наприклад: *світ Божий (А москалі і світ Божий / В путо закували [12, с. 219]); Божий день (І раю красного не зрїла, ... бо не хотїла / Поглянути на Божий день, / На ясний світ животворящий! [13, с. 305])*. У подібних синтагмах об'єктивується момент світотворення, зокрема походження світу від Бога.

Водночас виявлено чимало інших атрибутивних сполук. У частині з них реалізується традиційна християнська символіка, як-от *Божа вода, роса Божа (Весна, садочки зацвіли; / Неначе полотном укриті, / Росою Божою умиті, / Біліють [13, с. 147])*, деякі можна тлумачити

як індивідуально авторські на зразок: *Божії глаголи, Божєє село* (*Таки у нас на Україні / Було те Божєє село...* [13, с. 57]).

Загалом у творах Т. Шевченка ад'єктив Божий представлений у таких синтагмах, як *Божа* (*Господня*) *благодать, Божа любов, Божий рай, Божі діти, Божий старець, Божа людина, Божий храм, Божий дім, Божії слова* та ін. Часто подібні синтагми включають лексему *Господній*: *Господня благодать, Господне небо, Господня слава* тощо, рідше – *Христовий*: *Христове ім'я, Христове слово*. Наприклад: *Старий заховався / В степу на могилі... / Щоб люде не чули, бо то Боже слово, / То серце поволі з Богом розмовля, / То серце щебече Господню славу* [12, с. 46] або *І знову іменем Христовим / Ми оновим / Наш тихий рай* [13, с. 37].

Вказані ад'єктиви у творах Шевченка сполучаються з іменниками різних семантичних груп. Зокрема, з назвами людей (*Божий муж, Божі люди*); темпоральних і локальних реалій (*Божий ранок, Божа весна, Божий путь, Божа дорога*); абстрактних і релігійних понять (*Божа правда, Божа воля, Божа краса, Господня кара, Христова віра*); одиниць мови (*Боже слово, Божії глаголи*); частин тіла (*Божа рука, Господні уста*); їжі (*Божий харч, Божий хліб*) та ін.

Уживає письменник і церковнослов'янізм *Божія* (*І Сина Божія во плоті / На тій Голгофі розп'яла* [13, с. 220]).

Загалом, відповідно до трьох основних номенів концепту (*Бог, Господь, Хритос*) можна окреслити і три словотвірні гнізда похідних. Якщо словотвірні гнізда від лексем *Господь* і *Хритос* є нерозгалуженими (*Господній, Господів* та *Христовий*), то від іменника *Бог*, навпаки. Передусім його формують афіксальні деривати, утворені суфіксальним способом (*Божий, Божеський*) та префіксально-суфіксальним (*набожний, безбожний, побожний*), рідше основокладанням (*богомільний, богобоязливий*).

Щодо іменників, мотивованих лексемою *Бог*, то письменник зрідка послуговується демінутивними утвореннями, як-от *Боженько* здебільшого для вираження захоплено побожного або іронічного ставлення, з цією ж метою використовує і лексему *батечко*, зрідка вживає назви прикладкового типу *боги-царі, Христе-Боже, кесар-Бог*, складний іменник *богослов*. Напр.: *І нищечком помолилась кесареві-Богу* [13, с. 225].

Однією з індивідуальних особливостей мови Т. Шевченка, на думку В. Русанівського, є його пристрась до використання похідних з префіксами *без-* і *не-* для увиразнення авторської оцінки поняття – чи то негативної (*безбожний*), чи позивної (*небога, небожата*) [11, с. 223]. Напр.: *Одурих ти нас убогих, / Ми ж, окрадені небоги, / Самі тебе одурили* [13, с. 283].

Привертає увагу і дериват *півбог*, ужитий на позначення Ісуса Христа, що виступає засобом вираження авторських емоцій і душевного болю. Невдоволення письменника невтішними картинами дійсності наштовхує його на думку, що «нічого нема святого на землі: ні Бога навіть, ні півбога» [13, с. 303].

До поширених у досліджуваних текстах належить фразеологізм, що репрезентує одну з моделей складних слів, *єй-Богу*, через який об'єктивується божба: *У нас, єй-Богу, добре жить* [12, с. 276].

Внутрішня форма більшості розглянутих дериватів у сучасній українській мові зберігає зв'язок із лексемою *Бог*, водночас другу групу похідних формують ті, в яких очевидність такого зв'язку втратилася. У поезії Т. Шевченка це досить поширена група номенів, як-от *небіж, небога, небіжчик* – люди позбавлені Божої опіки.

Для систематизації уявлень про відповідне поняття (фрагмент дійсності), відображений у лексемах-дериватах, в науковій парадигмі все частіше застосовують методіку пропозиційно-фреймового моделювання (М. Осадчий, І. Євсєєва, Я. Соболева). Це дає змогу виявити пропозиційні позиції похідних від слова *Бог*. У досліджуваному матеріалі такими будуть позиції атрибута (ознаки): *Божий, Божеський, набожний*; суб'єкта (виконавець дії): *напівбог, богослов*; предиката (дія): *божитися*; медуса (спосіб виконання дії): *побожно, безбожно*; локуса (місце дії): *божниця* та деякі ін.

Отже, аналіз похідних, що входять до словотвірного гнізда з вершиною *Бог* і є вербалізаторами відповідного концепту в поетичному тезаурусі Т. Шевченка, дозволяє

розширити уявлення про зміст та характеристики цього концепту. Деривати, представлені різними частинами мови, демонструють різновиди морфологічного словотворення, розподіляються в межах декількох пропозиційних позицій, об'єктивують різноманітні відтінки концептуальної семантики, розширюючи в такий спосіб арсенал вербалізаторів концептуальної одиниці.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з вивченням нових вербалізаторів концепту, в тому числі в авторських текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воркачев С. Г. Концепт счастья в английском языке: значимостная составляющая / С. Г. Воркачев, Е. А. Воркачева // Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: человек и его дискурс. – М.: Азбуковник, 2003. – С. 263 – 275.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – К.: Критика, 1998. – 206 с.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.1. – 631 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Задорожна О. Концепт «час» в українській поетичній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Задорожна. – К., 2008. – 22 с.
6. Карпенко Ю. Українська ментальність: палеолінгвістичне декодування / П / Бог/ Ю. Карпенко // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С.162 -170.
7. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є.А. Карпіловська. – К.: Укр. енцикл. ім. М. Б. Бажана, 2002. – 909 с.
8. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 141 – 173.
9. Пименова М. В. Введение в когнитивную лингвистику / М. В. Пименова. – Кемерово, 2004. – 2008 с.
10. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
11. Русанівський В. М. У слові вічність: мова творів Т. Г. Шевченка / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – 240 с.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Г. Шевченко [редкол.: Є. П. Кирилюк (гол.) та ін.]: Наук. думка 1989. – Т. 1 Поезія 1837 – 1847. – 527 с.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Г. Шевченко [редкол.: Є. П. Кирилюк (гол.) та ін.]: Наук. думка 1990. – Т. 2 Поезія 1847 – 1861. – 590 с.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2014 р.